

BİLGİ SOSYOLOJİSİ BAĞLAMINDA KOMPLO TEORİLERİ: KOMPLO TEORİLERİ VE SOSYAL BAĞLAM

Dr. Mehmet Furkan ÖREN*

Öz: Son zamanların dikkat çeken önemli konularından birisi de komplo teorileridir. Koronavirüsün ortaya çıkıp yayılması ve virüsle mücadele kapsamında üretilen aşı programları komploların da artmasıyla sonuçlanmaktadır. Güncel olarak farklı alanlarda farklı biçimleriyle üretilen komplo teorilerinin kamusal bir nitelik kazandığı söylenebilir. Komplo senaryolarını kuranlar tekil özneler gibi dursa da meselenin sosyal boyutları da vardır. Bu açıdan kurulan komploların mantığıyla dönemlerin sosyal bağlamı ve bilgi biçimleri arasında bağlantılar vardır. Bu bağlamda komplo teorilerinin içinden çıktıkları dönemlerin genel özellikleri dikkate alınarak analiz edilmesi alandaki tartışmalara katkı olacaktır. Bu yazı komplo teorileriyle toplumsal bağlam arasındaki ilişkiye odaklanmakta ve komplolarla hurafeleri bilgi sosyolojisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Makale, komploların içinde yaşanan zamanın sosyal, siyasal ve kültürel yapıların farklılığından kaynaklandığı tezini gündeme getirmektedir. Teorik çerçevesini bilgi sosyolojisinin bilgi ve sosyal bağlam arasındaki ilişkiye vurgu yapan tezlerinin oluşturduğu çalışma, komploların sosyal bağlamla ilişkisel yönlerini inceleyen bir analiz denemesidir. Makalede komplolar ve bilgi sosyolojisi kapsamındaki analizler mevcut literatüre dayalı olarak yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: din sosyolojisi, bilgi sosyolojisi, modernite, gelenek, komplo teorileri.

CONSPIRACY THEORIES IN THE CONTEXT OF THE SOSOLOGY OF KNOWLEDGE: CONSPIRACY THEORIES AND SOCIAL CONTEXT

Abstract: Conspiracy theories are one of the most notable issues of recent times. The emergence and spread of the coronavirus and the vaccine program produced within the scope of combating the virus result in an increase in conspiracies. It can be said that conspiracy theories, produced in different forms in different fields, have gained a public character. Although those who set up the conspiracy scenarios seem like singular subjects, the issue also has social dimensions. In this respect, there are connections between the logic of conspiracies and the social context of the periods and forms of knowledge. In this context, the analysis of conspiracy theories taking into account the general characteristics of the periods they emerged from will contribute to the discussions in the field. This article focuses on the relationship between

ORCID ID : 0000-0002-7568-4166

DOI : 10.31126/akrajournal.1057585

Geliş tarihi : 14 Ocak 2022 / Kabul tarihi: 01 Şubat 2022

* T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Vala Gedik Özel Eğitim Meslek Okulu, Tuzla / İstanbul.

conspiracy theories and social context and evaluates conspiracies and superstitions within the framework of the socio logy of knowledge. The article brings up the thesis that the conspiracies is caused by the difference of social, political and cultural structures which time lived in the. The study, whose theoretical framework consists of the theses of the sociology of knowledge emphasizing the relationship between knowledge and social context, is an analysis attempt that examines the relational aspects of conspiracies with social context. In the article, analyzes within the scope of conspiracies and sociology of knowledge are made based on the available literature.

Key Words: sociology of religion, sociology of knowledge, modernity, tradition, conspiracy theories

1. Giriş

2019 yılında Çin'in Vuhan ketinde ortaya çıkıp dünyaya yayılan koronavirüs, bilimsel çalışma ve açıklamaların yanında farklı komplo teorilerinin kurulmasına da kaynaklık etmektedir. Pek çok kişiye göre Koronavirüs *gizli* ellerin kötü niyet ve amaçlarına ulaşmak için ürettiği bir virüstür.¹ Komplolar sadece Türkiye'de değil dünyanın değişik ülkelerinde de yaygın olarak görülmekte ve bir açıklama biçimi olarak kabul görmektedir. Örneğin bir araştırma-ya göre Amerikalıların çoğu koronavirüsün birtakım güçler tarafından laboratuvarından üretildiğine inanmaktadır.² Komplo içerikli kitapların çok satanlar (best-seller) listelerinde yer alması, komploların sosyolojik boyutuna işaret etmektedir. Sehrloc Holmes tarzı film ve dizilerin izleyici kitlesinin fazla olması komplo senaryolarının kitlesel kabul gördüğüne dair bir karine olarak okunabilir. Diğer bir ifadeyle bu kitap ve filmlerin, toplum tarafından kabul görmeleri komploların toplumsal boyutunu imler. Türkçede yaygın bir şekilde kullanılan "bit yeniği", "vardır bir kozinoğlu", "acem oyunu", "şeytan tüyü" gibi ifadeler komploların sosyolojik boyuttaki yansımalarının bir diğer örneğidir.

Komploların sosyolojik yönleri ve yaygınlığı bilgi sosyolojisinin tezlerini de önemli hâle getirmektedir. Genel bir tanımla bilgi sosyolojisi herhangi bir fenomenin, nesnenin, olgunun ve olayın anlamlandırma, epistemik çerçevesinin oluşturma sürecinde sosyal bağlamın rolüne dikkat çeker ve bilgi üreten öznenin ürettiği bilgiyle içinde bulunduğu sosyal bağlam arasındaki ilişkiyi deşifre etmeye çalışır.³ Bilgi sosyolojisi dikkate alındığında belli bir zaman ve zeminde ortaya atılan fikirlerin zaman ve zeminin özellikleriyle paralel olması beklenen bir durumdur.

Bilgi sosyolojisi çerçevesinde komploları inceleyen bu yazı, komploların

1. İlgili bir değerlendirme için bk. Aybars Yanık, "Başımıza Kim Sardı Bu Belayı: Komplo ve Koronavirüs", *Birikim Dergisi* 373 (Mayıs 2020), 60-70.

2. Veysel Bozkurt, "İnanıyorum, Öyleyse Gerçektir: Komplo Teorileri", *Scienceup*, (Nisan 2021), 48.

3. Ayrıntı için bk. Susan Hekman, *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida.*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul : Paradigma Yayınları, 1999).

sosyal, kültürel, siyasi ve epistemik birtakım süreçlerden etkilenecek kurgulandığı, tarihin belli bir döneminin bilgi yapma biçimi, eğitim tarzı ve sosyal bağlamıyla ilgili olduğu tezini işlemektedir. Diğer bir ifadeyle yazının temel iddiası geleneksel toplumların hurafeci komplo anlayışlarının modern sürecin bilgi yapma biçimiyle paralel bir şekilde form değiştirmiş olduğudur. Dolayısıyla güncel anlamda kimi *stratejistlerin* olayların arakasında planlı bir akıl ve zekâ araması yine bunu akıl ve zekâyla çözmeye çalıştıklarını iddia etmeleri modernitenin genel karakterinden ve günümüz sosyal bağlamının bilgi yapısından bağımsız değildir. Neticede modernite yeni bir kurgu biçimidir. Bu kurgunun ana özelliği bilimsel düşünen insandır.⁴ Bilgi sosyolojisi açısından komploların da bu çerçeveye göre şekil alması doğaldır. Bu çerçevede akıl merkezli düşünce, eğitim, siyaset ve iktisat faaliyetlerinin yapıldığı bir sosyal bağlamda meydana gelen olayların arkasında belli bir aklın olması gerektiği düşüncelerinin yaygınlık kazanması modernitenin epistemik çerçevesi ve insanı kurgulama biçimiyle paraleldir.

Çalışma sosyal bağlam ve bilginin karakteri değiştiğinde komploların da argümanlaştırılma ve oluşturulma biçimlerinin değiştiğini iddia etmektedir. Burada temel vurgu bir açıklamanın hurafe ya da komplo olarak tanımlamanın sosyal bağlamın epistemik perspektifiyle doğrudan ilgili olduğudur. Çalışma komploların değişim sürecini modernite ve geleneksel ayrımı yaparak incelemektedir. Bu kapsamda geleneksel sosyal bağlamda kriz durumlarına getirilen açıklamaların daha çok hurafeye, modern sosyal bağlamda kriz durumlarına getirilen açıklamalarınsa daha çok komploya işaret ettiği vurgulanmaktadır.

Komplo teorileri eski bir düşünme biçimi olsa da insanların neden komplo-lara ihtiyaç duyduklarıyla ilgili sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Akademik araştırmaların komplo teorilerine mesafeli olduğu söylenebilir. Komploların sosyal, siyasal, psikolojik yönlerinin ortaya konulduğu çalışmalar azdır. Komplolarla bilgi sosyolojisi arasındaki ilişkiye değinen çalışmalarsa hemen hemen yoktur. Elbette ki alanda yeterli çalışmanın olmaması özelde bu çalışma için literatür bağlamında sınırlayıcı olmuştur; ancak bir yerden başlamanın da alanla ilgili farklı çalışmaların ortaya konmasına katkı sunacağı aşikârdır. Bu çerçevede çalışma meselenin bütününe analiz etmekten ziyade mevcut literatüre dayalı olarak komplo teorilerinin sosyal bağlamla diyalojik ilişkisine değinen bir giriş denemesi olduğu vurgulanmalıdır.

2. Makalenin Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmanın amacı komplo teorilerinin sosyal bağlamla diyalojik ilişki-

4. Michel de Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, çev. Ayşegül Sönmezsay (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017), 3.

sini analiz ederek alana katkı sunmaktır. Bu çerçevede komplolar iki temel kategori dikkate alınarak incelenmektedir. Modern komplolar ve geleneksel komplolar... Modern komplolar daha çok bilim ve teknolojik argümanlarla desteklenenler, geleneksel komplolar ise daha çok hurafeci bir çerçevede kurgulananlar olarak ele alınmaktadır. Yazının ana tezi sosyal bağlamın eğitim, bilgi ve kültürel kodlarıyla komplo teorilerinin kurgulanma biçiminin paralel olduğudur. Bu açıdan modern sosyal bağlam modern komplolara, geleneksel sosyal bağlama hurafeci komplolara işaret etmektedir. Bu duruma depremler örnek olarak verilebilir. Kavramsal çerçevesi epistemik perspektifi geleneksel kodlarla şekillenmiş bir birey depremi ineğin boynuzunu oynatmasına bağlar-ken,⁵ kavramsal çerçevesi modern bağlam tarafından oluşan bir birey depremin meydana gelişini ABD ya da başka bir güce bağlayacaktır. Geleneksel ve modern açıklama biçimlerini anlamının bir başka örneği güneş ya da ay tutulmasıdır. Geleneksel toplum perspektifinde ay ya da güneş tutulması kötülüğe yorulur, belaların başa gelişine ve uğursuzluğun ortaya çıkacağına inanılırdı. Oysa modern bilgi çerçevesi ve epistemik bağlam güneş ve ay tutulmasını uğursuz bir çerçeveden çıkarıp eğlenceli ve turistik bir forma sokmaktadır. Burada deprem ya da ay tutulması olaylarına gösterilen farklı yaklaşım biçimleri ve kurulan senaryoların farklılığı sosyal bağlamın farklılığıyla ilgilidir. Dolayısıyla komplo teorileri tahlil edilirken sosyal bağlamın bilgi yapma biçiminin dikkate alınması alandaki tartışmalara katkı olacaktır. Bu anlamda çalışmanın kavramsal çerçevesini bilgi sosyolojisi çerçevesinde gündeme gelen tezler oluşturmaktadır. Yazıda bilgi sosyolojisi bağlamında çeşitli tezler gündeme getiren Thomas Kuhn, Michel Foucault, Luckmann ve Berger gibi düşünürlerin analizlerine yer verilerek geleneksel ve modern bağlamların komployu dönüştürme biçimi tahlil edilmektedir.

3. Komplo Teorilerinin Çıkış Nedenleri ve Karakteristik Özellikleri

İlk etapta birbirinden uzak gibi dursa da komplolarla hurafeler arasında büyük benzerlikler vardır. Hurafeler de komplolar gibidir ispatlanamazlar. Her iki yaklaşımda adlandırma ve tanımlama ihtiyacından doğarlar. Denilebilir ki bu tür anlatılar belli dönemlerde ortaya çıkan kriz durumlarına getirilmiş bir tür açıklama biçimidir. İnsanlar kriz durumlarıyla karşılaştıklarında çeşitli tepkiler geliştirir, yaklaşımlar sergiler ve karşılaşılan olayı anlamlandırmaya çalışı-

5. İneklerin deprem çıkardığı inancıyla ilgili bir değerlendirme için bk. Ebru Şenocak, "İnsanlık Tarihinde Deprem ile İlgili İnanışlar ve Marmara Depreminin Eş Zamanlılık Boyutu", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri* (Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları, 2007), 1052; Bu durum bazen şairlerin gündeminde de olmuştur. bk. Mehmet Akif Ersoy, *Safahât*, ed. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayınları, 2007), 390.

şır. İnsanın belirgin özelliklerinden birisi meselelere isim koyma, onu adlandırma, tanımlamaya çalışma ve kabul edilebilir bir çerçeveye sokmaktır. Bu durum çoğu açılardan rahatlatıcı bir faaliyettir. Komplo ve hurafelerin büyük oranda bu ihtiyaçtan çıktığı söylenebilir. Komplo teorileri vitrine edilmiş, us-taca tasarlanmış ancak alt metin olarak çeşitli sebeplere dayalı olan düşünce biçimleridir. Burada görünen olayların ötesine odaklanmak *büyük resmi* görmek ve olayın ardındaki mantığı çözümlmek önemli bir başarı olarak görülür.

Teknik, teknoloji, bilgi ve bilim gelişse de hayat gizemlerle doludur. İnanç terminolojisi içerisinde yer alan tevafuk, kader, kısmet, nasip kavramları bir biçimiyle hayatın içerisine sinmiş gizemleri belli bir anlama sokmayla ilgilidir. Gizem, realize edilemeyen durumlar için söz konusudur. Bilgi sahibi olunmayan her şey, birey için gizemdir. Belirsiz olan, gizemli olan ve tanımlanmayan her durum belli ölçüde tedirgin edicidir. Belirsizlik, rahatsızlık verici bir durumdur. Eski bir gelenek olarak sihirlere, büyülerin ve muskanın arttığı dönemler belirsizliklerin de arttığı dönemlerdir.⁶ Özelde din de belirsizliklere belli açıklamalar getirerek anlamlandırdığı için tercih edilmektedir. Din, ölüm öteki dünya, hayat ve kâinat gibi bilimsel anlamda açıklamaların yetersiz kaldığı durumlara belli bir açılım getirerek rahatlık sağlamaktadır. Tarihsel olarak insanların kurbanlar vermesi, adaklar adaması “*sadece işlerin yaver gitmesi için değil, düzensizlik ve belirsizliğin defedilmesi içindir de; ve sadece dışsal düzensizlik ve belirsizliklerin de değil, aynı zamanda kendi beyninin dünyaya getirdiği ontolojik belirsizlik ve düzensizliğin, olağanüstü güçlerin de defedilmesidir istenen.*”⁷ Komplolar da endişe, tehlike ve gerilimlerin arttığı dönemlerde ortaya çıkarlar.⁸ Bu süreçte olayların belli bir mantık örgüsü içerisinde işlenmesi, meydana gelen durumu nesnel bir sürece eklenmesi değil, bilakis belli bir sistem/düzen içerisinde aktarılması söz konusudur.⁹ Burada belirsizlik belli bir mantıksal düzene göre belirgin hâle getirilip, açıklanabilir bir forma sokulmaktadır.

Bu açıdan, ansızın meydana gelen bir deprem, patlayan volkanik bir dağ, ortaya çıkan sel ya da gündelik rutini bozan kimi olaylar karşısında dehşete kapılan insanlar bu olayları tanımak, tanımlamak ve rahatlatıcı bir formata sokmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Bilim bir biçimiyle insanoğlunun doğa

6. Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, çev. Erzen Okur (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1972), 110.

7. Edgar Morin, *Yitik Paradigma: İnsan Doğası*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 151.

8. Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, 110.

9. Claude Lévi-Strauss, *Yapısal Antropoloji*, çev. Adnan Kahiloğulları (Ankara: İmge Kitapevi, 2012), 257.

üstü olaylara egemenlik kurarak belirsizliği giderme amacına matuftur. İş hayatında devlet memurluğu gibi mesleklerin tercih edilmesi yarına ilişkin belirsizliklerin giderilme isteğiyle de ilgilidir. Serbest meslek belirsizliği imlediği, yarının ne olacağıyla ilgi kesin bir çıkarsama yapmayı zorlaştırdığı için tercih edilmemektedir. Sermayenin istikrarsız ve belirsiz durumlardan çekinmesi bu realiteyle ilgilidir. Karl Mannheim kaos durumlarının konfor bozucu olduğu için sevilmeyen durumlar olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰ Çünkü kaos belirsizliktir. Komplolar bu belirsizliklerin bir sonucu olarak üretilen açıklama biçimleridir.

Bu anlamda ortaya çıkan krizle ilgili bir kurgu yapılır ve bu kurgunun gerçekliğine kitleler inandırılmaya çalışılır. Komplolar gerçek adına işe koşturlurlar. “Söylenmesi, inanılması ve yapılması gerekenleri gerçek adına azimle kabul ettirmeye dayanırlar.”¹¹ Certeau’nun ifadesiyle “Gerçek adına söz alan anlatı oldukça etkilidir. Gerçeği anlattığını iddia ederken gerçek üretir. Performansa dayanır. Söylediğin inanır hâle getirir ve nasıl gerekiyorsa o biçimde harekete geçilmesini sağlar.”¹² Böylece kitleler harekete geçer ve komploya neden olan kişileri cezalandırma yoluna gider. Bu senaryolara olan inanç kimi zaman toplu katliamlarla sonuçlanır. Hitler’in Almanların geri kalışını Yahudilere bağlayıp onlara yönelik dışlayıcı politikalar izlemesi, Orta Çağ’da kadınların cadılıkla ilişkilendirilip idam edilmesi tek gerçek olarak kodlanan bu teorilerin nelere yol açabileceğinin örneğidir.

3.1. Biz ve Ötekiler, İyiler ve Kötüler

Komplolar, benlik ve ötekilik şeklinde bilişsel bir süreci gerekli kılar. Doğası gereği komplo teorileri ben dışındaki ötekileri imler. Bir yerde komplo teorisinden söz ediliyorsa, bu komplolara özne olan ve merkezinde yer alan ötekilerden de söz ediliyordur. Komplo mantığına göre öteki ben’e zarar vermek için çeşitli planlar yapar, senaryolar üretir ve nihayet çeşitli faaliyetleri devreye sokar. Bu açıdan komplo teorilerinde sinik bir zenofobik olduğu söylenebilir. Aslında insan doğuştan belli oranda zenofobiktir. Bir çocuğun anne baba ya da tanıdıklarının dışındaki insanları yadırgaması, tanımadığı insanları gördüğünde uzaklaşması bunun bir göstergesi olarak okunabilir. Dolayısıyla gündelik hayatta test edilmeyen, tanınmayan bir şekilde bağ kurulmayan bireyler korku ve güvensizlik nedenidir. Dışarıdan bakıldığında bir yabancımanın tedirginlik yaratma durumu insanın biyolojik doğasıyla da paraleldir. İnsan bedeni tanınmayan bir nesneyle karşılaştığında reaksiyon gösterir, hücreler dev-

10. Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz (Ankara: Deki Yayınları, 2009), 30-31.

11. Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, 9.

12. Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, 10.

reye girer, tanımlanmayan nesne tanımlanacak hâle getirilir ya da vücuttan atılır. Gündelik faaliyetlerde örülen duvarlar, çekilen çitler, inşa edilen kaleler, para kasaları, cüzdanlar ve büyük bütçeler harcanarak inşa edilen güvenlik bürokrasisi bireylerin bir ötekine güvensizliği ile ilgilidir. Bu durumlar düşünüldüğünde komplo teorilerinin içerisinde şeytan, kötülük, cadı ve *yabancı* parmağının olması anlamlıdır.

Sonuç olarak ister modern anlamda komplo teorileri olsun, ister geleneksel bağlamda hurafeler olsun bu açıklamaların içerisinde biz ve ötekiler, iyiler ve kötüler vardır. Komplolar ötekinin kötü, şeytansı ve iyi niyetli olmayan planlarını deşifre ettiğini iddia ederek kurgulanırlar. Ötekilik bir çeşit dışsallıktır. Meseleleri kendi dışındaki süreçlerle ilişkilendirmek ve konumlandırmaktır. Sorunları bu şekilde dışsallaştırma psikolojik rahatlamaya da neden olabilmektedir. Bu rahatlama süreci psikoloji literatüründe yansıtma olarak tanımlanabilecek bir savunma mekanizmasıyla eş güdümlü ilerler. Yansıtma sorunları başka yerlerde ve nesnelere aramak demektir. Bireylerin kendisiyle ilgili olan herhangi bir sorunu kendi dışındaki durumlara transfer etmesi olarak tanımlanabilecek yansıtma sürecine, sinirlenen birisinin koltuğa tekme atması, başkasını suçlaması örnektir. Çoğunlukla bireysel bir durum gibi dursa da yansıtmanın sosyal ve toplumsal boyutları da vardır. Olağanüstü durumlarda toplum da refleks geliştirir ve açıklanmayan gizli durumu açığa çıkarmaya çalışarak olayı realize edene kadar tanımlar ve kabul edilebilir bir çerçevenin içine sokmaya çalışır. Burada meydana gelen olay “dış mihraklar”, “ötekiler”, “düşmanlar” ve kötüler şeklinde bir belirlemeyle çerçevelenir.

4. Bilgi Sosyolojisi ve Komplo Teorileri

Bilgi ile sosyal bağlam arasındaki ilişki sosyolojinin önemli problem alanlarından birisidir.¹³ Bu meseleye odaklanan bilgi sosyolojisi, bilginin farklı yapı biçimleri içerisindeki konumunu, bu yapı içindeki farklı bilgi türleri, toplumsal çerçeveye bakan yönleri, onun konsensüs ve yapılarla ilişkisi, değişik sosyal ve sınıfsal bağlamlar içerisindeki durumunu incelemektedir.¹⁴ Bilgi sosyolojisi bilginin oluşum sürecini etkileyen sosyal etkenleri incelemeyi hedeflemektedir.¹⁵ Bilgi sosyolojisi çerçevesinde inceleme yapan araştırmacılar bilgi ve herhangi bir düşüncenin sosyal bağlamdan bağımsız bir şekilde ele

13. Bilgi ve sosyal bağlam arasındaki ilişkiyi bilgi sosyolojisi çerçevesinde değerlendiren geniş bir gözlem için bk. Hekman, *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik*, 272 s. / 27-72.

14. Georges Gurvitch, *Sosyoloji ve Felsefe*, ed. Kadir Cangızbay (İstanbul: Değişim Yayınları, 1985), 226.

15. İbrahim Armağan, *Bilgi ve Toplum- I: Bilgi Sosyolojisine Giriş* (İstanbul: Otağ Matbaası, 1974), 122.

alınmayacağını vurgularlar.¹⁶ Bu düşünürlere göre meydana gelen olaylara yaklaşım biçimleri bireyin içinde bulunduğu sosyal bağlamla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla her olayın içinden çıktığı sosyal şartlara göre çözümlenmeleri olur. Berger'e göre fenomenler farklı sosyo-kültürel yapılarda farklı biçimlerde yorumlanır.¹⁷ Bu kapsamda Orta Çağ'da meselelere getirilen açılımlarla günümüzde meselelere getirilen açılımlar birbirinden farklıdır. Hatta aynı dönemlerde olsa bile kırdaki yaşayan birisinin meseleleri çözümlenme biçimiyle, kentte yaşayan birisinin olguları değerlendirme biçimi farklı olur. Bu çerçevede düşünüldüğünde kırdaki bir bireyin komplo mantığı ve komployu tasarlama şekli kırın sosyal, kültürel ve düşünsel faaliyetiyle paralel olacaktır. Nitekim kırdaki hurafe olarak adlandırılan ve meydana gelen olayların belli bir nesne, hayvan veya durumla ilişkilendirmesi sıklıkla yapılan bir şeydir.¹⁸ Çünkü köydeki sosyal bağlam farklıdır. Dolayısıyla buralarda yaşayan insanların olayların ardındaki sebebin kaynağını ortaya koyma ve argümanlaştırma biçimi de farklıdır. Köy/gelenek hurafeciliği modernite/şehir aklı temsil etmektedir.¹⁹ Bu açıdan başta İbn-i Haldun olmak üzere Durkheim, Tönnies gibi sosyal bilimciler sosyal çözümlenmelerini kır ve kent ayrımı üzerinde kurmuşlar ve kırsal bağlamla kentsel bağlamın bireyi şekillendirici etkisine vurgu yapmışlardır.²⁰

Sosyoloji geleneği içerisinde sosyal bağlama işaret eden Emile Durkheim'in meşhur sözü olan "toplumu şeyler gibi ele almak" tespiti, onun sosyal yapının bireyin şekillenmesindeki etkisine olan inancıyla ilgilidir.²¹ Durkheim'i önemli kılan husus, sosyolojik yapıyla insan davranışları arasında kurmuş olduğu diyalojik ilişkidir. Durkheim'in cevabını aradığı önemli sorulardan birisi sosyal konsensüsün mantığıdır.²² Bu mantığı mekanik ve organik biçimde ayıran Durkheim'in ana vurgusu, geleneksel bağlama sahip bir sosyal yapıda yaşayan insanla modern bağlama sahip bir sosyal yapıda yaşayan insanın sosyal bağlamından kaynaklı olarak farklı yaklaşım biçimleri geliştirdik-

16. Bir gözlem için bk. Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat: Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Y., 2007).

17. Peter L. Berger vd., *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cevdet Cerit (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 24-25.

18. Köy ve hurafe arasındaki ilişki için bk. İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü'nün İctima-i İktisadi Yapısı* (Ankara: Doğu Ktd Matbası, 1956), (özellikle) 262.

19. Köyle gelenek, şehirleşmeyle moderniteyi ilişkilendiren bir gözlem için bk. David Harvey, *Kent Deneyimi*, çev. Esin Soğancılar (İstanbul: Sel Yayınları, 2015).

20. Detay için bk Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, çev. Ümit Tatılcan - Gülhan Demiriz (Bursa: Sentez Y., 2007).

21. Emile Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 15.

22. Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, 19.

leridir.²³ Emile Durkheim'in tezleri çeşitli açılardan eleştirilse de, bilginin sosyal bağlamla ilişkisinin anlaşılmasına ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Durkheim'in tezini geliştiren kimi yazarlar davranışla birlikte, bilginin de içinde bulunan grubun karakterine göre değişebileceğine işaret etmektedirler. Bunun örneklerinden olan Berger ve Luckmann'ın kaleme aldıkları "Gerçekliğin Sosyal İnşası; Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi" adlı çalışma fikir vericidir.²⁴ Berger ve Luckmann bilginin sosyal bağlamdan bağımsız olmayacağını altını çizmektedirler.²⁵ Onların çözümlenmeleri komploların dayandırılma biçiminin mantığının anlaşılması açısından önemlidir.

Bireyin içinde bulunduğu sosyal bağlamı ve bilgisel çerçeveyi paradigma kavramıyla açıklayan Thomas Kuhn, belli dönemlerde belli bilgi, terminoloji, kavram, çerçeve ve bakış açılarının herhangi bir fenomenin ele alış biçimine yansıdığına altını çizmektedir.²⁶ Kuhn, sadece sosyal bilimler değil, aynı zamanda objektif olduğuna inanılan doğa bilimlerinin de zamanın ruhundan etkilendiğine işaret etmektedir.²⁷ Kuhn'cu bir yaklaşımla komplo ele alındığında geleneksel sosyal bağlamın bilgi biçimleri daha çok irrasyonel bir çerçevede yapılandığı ve sihir, büyü, muska gibi faaliyetler merkezi olduğu için meydana gelen olaylar da hurafeci bir çerçevede açıklanacaktır. Oysa merkezini akıl, bilim, fizik ve rasyonel düşüncenin oluşturduğu modern bağlamda ise kompolar akılcı, planlı, sistematik ve rasyonel bir çerçevede kurgulanacaktır.

Sosyal bağlamı iktidar merkezli bir perspektifle analiz eden Michel Foucault'un tezleri sosyal bağlamla bilgi arasındaki diyalojik ilişkiye iktidar merkezli açıklamalar getirmektedir. Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* başlıklı çalışmasında eylem, söz, yazı, imge, sembol, gösterge gibi yapılandırılmış, ayrıştırılmış söylem grupları ve belli bir çerçeveye konmuş pratikler aracılığıyla toplumsal yaşamda meydana gelen anlam ve bilginin oluş mekanizmalarına yönelik önemli çözümlenmeler yapmaktadır. Foucault belli dönemlerde çeşitli metinlerin nasıl bir bilgi paradigması etrafında bir araya gelerek örgütlendiğini analiz ederek, bilginin örgütlenişini harekete geçiren unsurları tahlil etmektedir.²⁸ Foucault merkeze alındığında belli dönemlerde belli bilgi öbeklerinin

23. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, çev. Yasemin Tezgiden (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 195-196.

24. Detay için bk. Peter Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, çev. Vefa Saygın Öğütle (İstanbul: Paradigma Y., 2008).

25. Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, 92.

26. Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş (İstanbul: Alan Y., 1995), 80.

27. Nigel Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, çev. Güçlü Ateşoğlu (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 319.

28. Ayrıntı için bk. Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan (İstanbul: Birey Yayınları, 1999).

oluşumu ve dolaşımı dönemsel iktidar özellikleri ve sosyal şartlarla doğrudan ilgilidir.

Bilgi sosyolojisinin bilgi perspektifi göz önüne alındığında insanlık tarihini inceleyen düşünürlerin kabaca geleneksel ve modern ayırım yapmaları anlamlıdır.²⁹ Burada modern/sanayi toplumu daha çok akılcı, nesnel, bilimsel ve tarafsız düşünen, olayları ve olguları rasyonel bir şekilde değerlendiren bir çerçeveye sahip olarak kodlanırken, geleneksel/kırsal/tarım toplumu daha çok entelektüelize edilmemiş, gizemli, sihirli ve metafiziksel düşünceye sahip bir bağlamda ele alınmaktadır.³⁰ Klasik sosyolog Max Weber modern süreci büyü bozumu ve sihirsizleşme olarak tanımlarken, bu duruma işaret etmektedir.³¹ Bu sihirsizleşme tıbbın, matematiğin totalde rasyonel düşüncenin yaygınlaşması ve metafizik merkezli düşünme biçiminin daralmasını ifade etmektedir.³² Touraine'nin ifadesiyle "Modernlik yalnızca dünyanın büyüünün bozulması değil, aynı zamanda da insanın yeniden" farklı boyutlarıyla büyülenmesidir.³³ Bilgi sosyolojisi çerçevesinde meseleye bakıldığında komplonun kurulma şeklinin ve dayandırılma biçiminin bu şartlara göre restore edilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bilgi sosyolojisinin bilgiyle sosyal bağlam arasındaki diyalojik ilişkisini vurgulayan tezler komplo mantığına uyarlandığında X şahsı eğer aşırı dindar bir yerde yaşıyorsa komplo Tanrı ya da doğüstü olayları merkeze alarak kurgulayacaktır. Modern, seküler bir toplumsal bağlamda yaşıyorsa uzaylı, ABD veya başka durumları merkeze alarak şekillendirecektir.

Öte yandan komploların kabul edilebilirliği bu düşüncelerin toplumsal bağlamla uyumlu olması ve bu bağlama uygun bir şekilde sunulmasıyla ilgilidir. Komplocunun kurgusu toplumsal beklenti, ihtiyaç ve kültürel özellikleriyle uyduğu ölçüde kabul edilebilir hâle gelir. Diğer bir ifadeyle bir ikna biçimi olan komploların ortaya çıkan durumlara kitlelerin inandırması, onun ustalıklı bir şekilde toplumsal bağlamla paralel bir şekilde teorize edilebilmesiyle müm-

29. Bununla beraber tarihi çeşitli kategorilere ayırmaya karşı çıkan tezler de vardır. Bir örnek için bk. Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, çev. Ali Berkay (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016); Öte yandan dönemlerin genel terimlerle ifade edilmesinin ilgili dönemle ilgili pek çok ayrıntının gözden kaçırılmasına neden olduğuna yönelik gözlemler de bulunmaktadır. Örneğin sanayi dönemi denildiğinde dönemin tüm özellikleri tek bir çerçeveye indirgenmektedir. Bir gözlem için bk. Henri Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, çev. Işın Gürbüz (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 51-54.

30. Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 33-53.

31. Immanuel Wallerstein, *Gulbenkiyan Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: Metis Y., 2016), 72.

32. Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, 255.

33. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Yapı Kredi Y., 2014), 294.

künüdür. Kentleşmiş, eğitim seviyesi yükselmiş, bilim ve bilimsel teamüllerin revaçta olduğu günümüz sosyal yapısında komploların daha rasyonel argümanlarla şekillenmesi ve olgusal açıklamalarla bezenmesi kabul edilebilirliği artırıcı bir faktördür. Bu tür bir bağlamın içerisinde meydana gelen olayı *kara kediye* bağlamak gülünç olacaktır. Benzer şekilde bilginin hurafeci bir çerçevede yapılandığı bir sosyal bağlamda olayları akılcı bir argümanla izah edilmesi tepkiyle karşılanacaktır. Modern bir sosyal bağlamın içinde kurgulanan bir komplo onun felsefi anlayışıyla paralele olur. Geleneksel bir tahayyülün içerisinde kurgulanan komplo da benzer şekilde geleneksel sosyal bağlamla paralel olacaktır.

4.1. Geleneksel Sosyal Bağlamda Komplolar

Geleneksel kavramı daha çok sanayi öncesi toplumların inanç, pratik, üretim ve yaşam biçimini imlemek için kullanılmaktadır.³⁴ Kültürel değerlerin ve bilginin statik bir çizgide devam ettiği, sağlığın, eğitimin ve üretimin klasik tekniklerle yapıldığı, teknik ve teknolojinin kullanılmadığı/az kullanıldığı toplumlar geleneksel toplum olarak tanımlanır.³⁵ Bu açıdan geleneksel toplumla modern toplumu birbirinden ayıran bir süreç olarak sanayi devrimi milat olarak kabul edilir.³⁶ Makineleşmenin olmadığı, standartsız, programsız olan ve zamanın milimetrik ölçülerle belirlenmediği geleneksel toplumların ayrıştırıcı özelliği doğaüstü güçlerine olan inancın merkezi bir konumda olmasıdır. Siyaset, kültür, eğitim ve iktisat üzerinde belirleyici etkisi olan doğaüstü güçler geleneksel sosyal bağlamın merkezi bir düşünce biçimidir. Yağmurun yağmaması, sellerin ortaya çıkması, heyelan ve deprem gibi olaylar daha çok doğaüstü güçlere dayandırıldığından geleneksel sosyal bağlamda komplo teorileri daha çok hurafeci bir bağlamın içine oturmaktadır.

Geleneksel sosyal bağlamın ve bilgi süreçlerinin doğaüstü güçlerle ilişkili olması ve kutsal bir bağlama oturması bu toplumlarda istikrarın sağlanmasına da belli ölçüde işlevsel roller oynamıştır. *Vahyin ve geleneğin yarılmaz yetkiyle sarmalanmış, bu istikrar biçiminde*³⁷ düzeni bozacak musibetler ihlal olarak telakki edilmiştir. Düzenlilik, hayatın istikrarı ve yaşamın devamı tanrısal güçlerin elinde olarak telakki edildiği için kültürel ritüeller de kutsal olarak görülmüştür. Morin'in yerinde tespitiyle "*Kültürün bu şekilde kutsallaştırılması, eski toplumun yeniden örgütlenmek zorunda bırakacak teknik, ideolo-*

34. Edward Shils, "Gelenek Nedir?", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 25 (2003), 105-115.

35. Mustafa Armağan, "Geleneksel Toplum", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1991), 2/15-16.

36. Ayrıntılı bir inceleme için bk. Raymond Aron, *Sanayi Toplumu*, çev. E. Gürsoy (İstanbul: Dergah Yayınları, 1978).

37. Morin, *Yitik Paradigma: İnsan Doğası*, 180.

*jik ve sosyolojik ciddi sarsıntıları hemen her yerde engellemiştir.*³⁸ Metafizik merkezli düşünce dikkate alındığında geleneksel toplum yapılanmalarında meydana gelen olayların doğüstü varlıklarla ilişkilendirilmesi ve doğüstüyle ilişkili olduğuna inanılan nesne, hayvan ya da insanın bir müdahalesi olarak görülmesi anlamlıdır.

Geleneksel sosyal bağlamda komplolar, yanlış insani davranışların tanrısal güçleri kızdırdıkları, şeytana davetiye çıkardıkları ve musibetlerin meydana gelmesine neden oldukları şeklinde bir çerçeveye sokulmaktaydı. Meselelerin kaynağı, planlayıcısı, uygulayıcısı olarak doğüstü güçlerin görülmesi aynı zamanda onları kızdıracak davranışlardan uzak durulması ya da onları kızdıracak kesimlerin cezalandırılması şeklinde belirmektedir.³⁹ Taylor'un *Seküler Çağ* adlı çalışmasında vurguladığı gibi önceki toplumların düşünme biçimi metafizik merkezliydi.⁴⁰ Bu bağlamda komplo düşünceleri de daha çok olgusal olmayan bir çerçevede yürümekteydi. Burada dikkate değer olan şey modernite öncesinde afetlerin, büyük felaketlerin kaynağının ilişkilendirilme biçimidir. Bu felaketlerin, beklenmedik olayların, hesap edilmeyen meselelerin ortaya çıkışı insan iradesinin dışında kalan külli bir iradenin onayı ve isteğiyle meydana gelen bir şey olarak kodlanmaktaydı. Burada insanlar, bu iradenin nasıl tecelli edeceğine yön verebilirdi; ancak iradenin ortaya çıkıp çıkmayacağı her şeyin planlayıcısı olan Tanrı'nın eliyle olan bir durum olarak düşünülmekteydi. Makro planda olayların planlayıcısı olan Tanrı'nın rızası önemli olduğundan onun gazabını celbedecek durumlardan kaçınmak da gerekliydi. Bu açıdan kimi dönemlerde insanlar, ansızın ortaya çıkan olayların müsebbibi olarak gördükleri toplumda dışlanmış, günahkâr sayılan ve genel eğilime göre farklı davranan kesimleri cezalandırılma yoluna gitmiş ve Tanrı'nın *kızgınlığının* yumuşatılması için birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. İnsanlar herhangi bir sorunu *gizli* bir elle ilişkilendiriyor ve bu eli de doğüstü güçler olarak kodluyordu. Bu dönemlerde "*büyü, tören, mit, aşırı karmaşıklık yol açtığı kaygı verici belirsizliklere, buhranlı düzensizliklere, düşünsel varlıkların asalaklık ve aşırılığına karşı verilen temel cevaplardandı.*"⁴¹

Örneğin Sultan Barsbay vebadan ölümlerin arttığı bir dönemde kadıları toplar ve Tanrı'nın hangi durumlarda günah işlediklerinde veba cezası verdiğini sorar, zina ve kadınların süslenmesi şeklinde cevap aldığındaysa bunlara karşı

38. Morin, *Yitik Paradigma: İnsan Doğası*, 180.

39. Sihir, büyü ve mistizim aynı zamanda dinamik, toplumdan topluma değişen anlayışlardır. Bir analiz için bk. Mircea Eliade, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modlar*, çev. Cem Soydemir (Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2019).

40. Ayrıntı için bk. Charles Taylor, *Seküler Çağ*, çev. Dost Körpe (İstanbul: İş Bankası Y., 2007).

41. Morin, *Yitik Paradigma: İnsan Doğası*, 151.

önlemler alır.⁴² Burada olaylar ve afetler kimi açılardan Tanrı'nın laneti olarak okunmaktadır.⁴³ Bu açıdan meydana gelen olaylar uğursuzluk, tanrısal ceza ya da lanetli olduğuna inanılan kimi bitki ve hayvanlarla ilişkilendirilmekteydi. Burada komplo dinsel sosyal, kültürel ve iktisadi şartların da etkisiyle belli bir çerçevede yorumlanması olayı olarak belirmektedir.

Geleneksel düşünme biçiminin komplo mantığı hurafedir. Teknik olarak akıl dışı olaylarla bezenmiş iyi bir hikâye şeklinde örüntülenmiş anlatı olarak tanımlanan hurafe kendi içerisinde belli bir olaya getirilmiş açıklama biçimidir. Hurafeler belli açılardan inanca işaret etmektedir. Bir yerde hurafe varsa orada bir şekilde inanç da vardır. Bu inanma biçiminde kutsiyet vardır. Bir ağaç, bir nesne, bir hayvan ya da başka bir eşya uğur getirebilir veya uğursuzluğa neden olabilir. Hurafelerin inançla diyalojik ilişkisi ve sınırlarının belirsiz oluşu hurafeyle din arasında ayırım yapmayı zorlaştıran bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede hurafelerin daha çok belli bir dinin kavramsal çerçevesi, epistemik şablonu, teolojik yapısı dikkate alınarak konumlandırılması gerektiğini belirtmek gerekir.⁴⁴ Muğlak bir yapıya sahip olmasına rağmen hurafenin genellikle gerçekle ilgili olmayan anlatılar olduğu genel kabuldür.

Hurafeler tanımı itibarıyla sosyolojiktir. Belli sosyal bağlam, çerçeve, kültürel yapı ve epistemik çerçeveye sahip belli toplumlar farklı hurafe biçimlerine sahip olurlar. Kimi toplumlar için mantıklı olan bir nesne ya da olay başka toplumlar için hurafe olarak tanımlanabilir.⁴⁵ Bu açıdan geleneksel sosyal bağlamın hurafeci komplo özellikleri sosyolojinin düşünme biçimiyle doğrudan ilgilidir. Bu sosyal bağlam içerisinde üretilen hurafeci komplo yaklaşımları kimi zaman insanlara atfedilmeyecek birtakım özelliklerin yakıştırılmasıyla da sonuçlanmaktaydı. Olayların müsebbibi olarak görülen kesimlerle ilgili çeşitli hikâyeler uydurulur, yakıştırmalar yapılır, iblisle iş birlikleri vurgulanır ve kimi zaman bu kesimlere çeşitli cezalar kesilirdi. Bunun tipik örneği Avrupa'da meydana gelen cadılık inanışıdır. Lois Martin, cadılık inanışını şöyle izah etmektedir:

“...1000-1400 yılları arasında Avrupa'nın toplumsal ve politik çizgisinde büyük bir değişim yaşandı. İşgalci Müslüman orduların tehdidi, Doğu Ortodoks Kilisesi ile yaşanan ayırım, heretikliğin yükselişi ve Kara Ölüm'ün yıkıcı etkileri bir araya gelerek Avrupalı zihninde toplumsal, ruhsal ve politik hayatın pek çok yanında radikal değişikliklere neden olacak yeni bir kuşatılmışlık

42. Samira Kortantamer, “Memlûklar'da Lanet, Uğursuzluk ve Hakaret”, *Lânet Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 71.

43. Kortantamer, “Memlûklar'da Lanet, Uğursuzluk ve Hakaret”, 71.

44. Ali Murat Yel, “Hurâfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/381.

45. Yel, “Hurâfe”, 18/381-383.

hissi yarattı. Orta Çağ Avrupası kendini saldırı altında hissetti ve sonraki dönemler komplo teorileriyle dolup taşı. Yahudiler, cüzzamlılar, heretikler ve kâfirler Avrupa Hristiyanlığını bizzat Şeytan tarafından kurgulanan acımasız bir komployla yıkmaya çalışan yeni “iç düşmanlar” olarak görüldü. Zamanla cadı figürü topluma karşı çalışan bu gizli şeytanın nihai sembolü olarak yeşermeye başladı ve Orta Çağların paranoyası derinlere yerleşmiş bir şeytan korkusuyla erken modern döneme taşındı, korundu ve büyütüldü”⁴⁶

Sonuç olarak meydana gelen toplumsal olayların kimi azınlıkların şeytanla iş birliği yaptıkları, iyilere zarar verdikleri şeklinde çerçevelenmesi farklı biçimleriyle modern öncesi toplumlarda, geleneksel havzalarda mevcuttu. Burada altı çizilmesi gereken husus, bu kurgulama biçiminin dönemin sosyal bağlamıyla ilişkisidir. Öyle ki günümüzün olgusal bilim alanı olan tıp bile birtakım gizemlerden hareketle temellendirilmekte ve iyileştirici güç olarak çeşitli nesne ve büyülere başvurulmaktaydı.⁴⁷ Bu sosyal bağlam, ortaya çıkan kriz durumlarının açıklanma biçiminde de kendisini ele vermekte ve hurafeci açıklamaların ortaya atılmasına neden olmaktaydı.

4.2. Modern Bağlam: Komploların Restorasyonu

Modernitenin farklı bir bilgi, düşünce ve kültür meydana getirdiğiyle ilgili pek çok araştırma ve analiz bulunmaktadır.⁴⁸ Bu araştırmaların üzerinde durduğu nokta rasyonalite, sanayileşme, sekülerleşmedir. Modernite bilimsel icatların yapıldığı, eğitim olanaklarının arttığı, bandaj üretimin merkezi bir yer teşkil ettiği sanayi sürecine işaret eder.⁴⁹ Standardizasyonun, programcılığın ve mekanikleşmenin bileşeni olan modernite herhangi bir olguyla ilgili bilgilerin yeniden organizasyonudur. Modernite baştan itibaren kendini “geleneğin” reddiyle anlamlandıran, ‘yeni’ye yaptığı vurguyla geçmişe ve geçmiş tecrübelerine ihtiyatlı bakmayı imleyen bir süreçtir.⁵⁰ Rasyonel, nesnel ve eleştirel akılcılık modernitenin temel duruşlarından birisidir.⁵¹ Modernite Newton’cu fizik kurallarının bilgi paradigmalarına yansımadır.⁵² Bu bağlamda “İnsanların kendi akıllarını kullanmaya cüret etmeleri aydınlanmanın

46. Lois Martin, *Cadılığın Tarihi (Ortaçağ’da Bilge Kadının Katli)* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009), 16.

47. Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Metis Y., 2007), 62.

48. Bir örnek için bk. Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*,.

49. Nilüfer Talu, “Modernlik Söylemi: Endişeli Bakışlarda Modern Birey”, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 2/27 (2010), 142.

50. Abdurrahman Arslan, *Sabra Davet Eden Hakikat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), 89.

51. Arslan, *Sabra Davet Eden Hakikat*, 44.

52. Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 60-61.

ilk adımını oluşturmaktadır.”⁵³ Foucault’un perspektifiyle “bireyler aklın evrensel, hür ve kamusal kullanımlarını birbirlerine yüklediklerinde, aydınlanma gerçekleşmiş demektir.”⁵⁴ Habermas modernitenin yegâne doğrulayıcı olarak akli vurgular.⁵⁵ Yine olgusal bir çerçeve çizen Comte’un sosyolojiyi açıklarken biyolojiyi merkeze alması modernitenin bilimselci perspektifiyle ilgili öğretici fikirler vermektedir.⁵⁶

Aydınlanma düşüncesi üzerinde araştırma yapanlar bu düşünme biçiminin insan merkezli bir kurguyu esas aldığı vurgularlar.⁵⁷ Aydınlanma öncesinde meselelerin planlayıcısı olarak Tanrı ya da doğüstü güçler merkezi rol oynarken sonraki dönemlerde tanrısal kurgunun yerini insan merkezli kurgu almış geleneksel perspektif yerini modern perspektife bırakmıştır. Din, mit, rüya, sihir ve doğüstü anlatılar aydınlanmış akıl tarafından dışlanan söylemlerdir. Yeni bir paradigma olan bu süreç musibet, doğa olayları ve beklenmedik durumların açıklama biçimini de değiştirmiştir. Modernitenin farklı bir epistemolojik çerçeveye evrilmesi süreci ve sosyal bağlamın değişip dönüşmesi komploların mantığının da değişmesiyle sonuçlanmıştır. Modernite hurafeci bir çerçevede yürüten komplot mantığının rasyonalize edilmesi, yeni bir biçim kazanmasıdır. Bir yorum biçimi olarak komplot teorilerinin tarihi eski olsa da modern anlamda arka planında stratejik aklın yattığı düşüncelerinin merkezi olduğu komploların dikkat çekmeye başlaması ve tartışılması 18. yüzyılda meydana gelen bir şeydir. Nitekim araştırmacılar komploların çıkışını modern dönemle başlatırlar.⁵⁸ Bu yüzyılda komplot denilen teorilerin kamusal bir alan kazanmaya başlaması büyük oranda aydınlanma düşüncesiyle ilgilidir. Bilgi paradigmaları değişen insanların ortaya çıkan durumları doğüstü olaylarla ilişkilendirmesi entelektüel kapasiteleri düşünüldüğünde zordur. Komploların modernitenin olgusal yönleri ve sosyal bağlamı, kültürel şartları, bilimsel yaklaşımları ve bilgi paradigmalarıyla paralel bir şekilde dönüşmesi bu açıdan anlamlıdır.

Dolayısıyla modernite kara kedi, cadı gibi açıklamaların yerini uzaylıların ve UFO’ların alışıdır. Modern komplot biçimlerinde sık sık UFO ve uzaylı vurgularının yapılması bunun bir örneğidir. Modern sosyal bağlamın bilgi süreç-

53. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 90.

54. Akt. Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 91.

55. Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, trans. Frederick Lawrence (Cambridge: Cambridge, 1971), 42.

56. Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, 107.

57. Ayrıntılı bilgi için bk Max Horkheimer - Theodor W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*, çev. Oğuz Özügöl (İstanbul: Kabalacı Yayınları, 1995).

58. bk. Haluk Hepkon, *Jön Türkler ve Komplot Teorileri* (İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 2012), 15-40.

leriyle paralel bir şekilde bu komplolarda bilim, bilimsellik ve teknolojik ifadelerin yoğunlukta olması dikkate değerdir. Örneğin bilimsel anlamda varlıkları belli olmadığı hâlde uzaylılar pek çok komploya konu olabilmektedir. Kimi komploculara göre “binlerce, belki de milyonlarca kişi düzenli olarak uzaylılar tarafından kaçırılıp uzay araçlarında üzerlerinde deney yapılmaktadır.”⁵⁹ Modern hurafe olarak tanımlanabilecek bu düşünce biçimlerinin bilimsellikten bezenmesi dikkate değerdir. Nihayetinde Hempel’in vurguladığı gibi bilimsel deney modern bilgi süreçlerinin ve bilimciliğinin önemli bir saça ayağıdır.⁶⁰ Modern komploların içerisinde deney konularının geçmesi bu anlamda öğreticidir. Yine bu komplolarda teknik ve teknoloji sık sık kullanılmaktadır. Örneğin aya ilk ayak basmayı komplo çerçevesinde değerlendiren bir açıklamaya göre; “Tarihte bir dönüm noktası olarak görülen insanın aya ilk ayak basışı NASA’nın kurguladığı bir düzmedir. Bu düzmece Nevada’da bir stüdyoda çekilen fotoğraf ve video çekimleriyle oluşturulmuştur.”⁶¹ Küba’da ders kitaplarına bile geçen bu teoride⁶² kullanılan argümanlar bilimsel ve teknolojik temalarla desteklenmekte sonuç olarak ABD’nin teknolojik yeterliliğini göstermek için uydurulan bir hadise olarak çerçevelenmektedir.⁶³

Güncel komplolarda teknoloji, deney, değiştirme ve bunları insan ya da uzaylılarla ilişkilendirme belirginidir. Örneğin 1973-1976 yılları arasında ABD’nin orta bölgelerinde ineklerin telef olduğu bir olay yaşanır. Araştırmalar olayın yırtıcı hayvanlardan kaynaklandığını ortaya koyar ancak komplo teorileri meseleyi şu şekil bir çerçeveye izah eder: “Büyük baş hayvanlar üzerinde yapılan bu katliamlar dünyadaki biyolojik malzemeleri kullanan uzaylıların yaptığı deneylerin bir sonucudur. Amaçları uzaylı-insan melezi, sayborg oluşturmaktır. Dünyadaki hükümetler de uzaylılarla iş birliği içerisinde olup bu yaratıklara araştırma üstleri sağlayarak bunları halktan gizliyorlar.”⁶⁴ Neredeyse hiçbir kanıtı dayandırmayan bu söylem modern komploların mantığının anlaşılması açısından öğreticidir. Burada komplonun içerisinde *biyolojik malzemeler*, *uzaylı-insan melezi*, *sayborg oluşturma* gibi ifadeler bilim ve bilimselliğe göndermede bulunmaktadır. İnsan türünün genlerinin değiştirilmeye çalışıldığına inanılan bu teorilerde dünyalılarla uzaylılar iş birliği yapmaktadırlar. Buna göre “ABD hükümeti dünyaya hâkim olmak için insan-uzaylı me-

59. Joel Levy, “Komplo Teorileri”, ed. Cem Küçük (İstanbul: Profil Yayınları, 2009), 51.

60. Carl Hempel, *Doğa Bilimi Felsefesi*, çev. Cengiz İskender Özkan - Talip Kabadayı (Ankara: Nobel Yayınları, 2015), 19.

61. Levy, “Komplo Teorileri”, 39.

62. Levy, “Komplo Teorileri”, 39.

63. Levy, “Komplo Teorileri”, 39.

64. Levy, “Komplo Teorileri”, 54-55.

lezi oluşturmak için uzaylılarla gizlice iş birliği yapıyor."⁶⁵ şeklinde bir çerçeve çizilmektedir.

Modern komploların rasyonel ve teknoloji merkezliliğine pek çok örnek verilebilir. Örneğin son zamanlarda koronavirüs çerçevesinde gündeme gelen aşı vasıtasıyla insanlara çiplerin takılacağı ve herkesin bu yöntemle takip edileceği ya da büyük firmaların ilaç satmak için aşı yoluyla hastalık yaydıkları şeklinde pek çok bilgi dolaşımında bulunmaktadır.⁶⁶

Burada dikkate değer durumlardan birisi komplo teorilerinin içerisinde insan aklının stratejik olarak kullanıldığı bir konseptte göre kurgulanmasıdır. Bu tür komploların iyi bir örneği ABD tarafından kurulan "High Frequency Active Auroral Research Program" HAARP'le ilgili komplolardır. Buna göre ABD tarafından oluşturulan bu program dünyanın çeşitli yerlerinde deprem çıkarmak, iklim değiştirmek ve düşman ülkelerin hava durumlarını ele geçirmek için kullanılmaktadır. Öyle ki komploculara göre "*ELF radyo dalgaları insan beyninin elektriksel faaliyetleriyle aynı frekansta çalıştığı için HAARP'm ürettiği ELF sinyalleri çok yönlü bir zihin-kontrol aracı olarak da kullanılmaktadır.*"⁶⁷ Burada dikkate değer olan şey önceki dönemlerde daha çok doğüstü güçlerle açıklanmaya çalışılan kriz durumlarının içkin bir çerçeveye alınarak dünyevi birtakım güçlere hamledilmesi ve teknolojiyle bezenmesidir. Bu da modernitenin sosyal bağlamıyla doğrudan ilgilidir.

Özetle sosyal bağlam öznenin bakış açısını, yaklaşım biçimini ve olayların değerlendirilme şeklini değiştirip dönüştürmektedir. Geleneksel toplumsal bağlamda kriz durumları çerçevesinde oluşturulan açıklamalar modern dönemle birlikte bilimsel bilginin gelişmesiyle birlikte farklı bir forma evrilmiştir. Geçmiş dönemlerde hatta kimi açılardan günümüzde göreceli olarak geleneksel kalmış toplumların kriz durumlarına getirdikleri açıklamalarla modernleşmiş ve *rasyonel* bilginin geçerli olduğu bir toplumda meselelere getirilen açıklama biçimleri farklıdır. Bu argümanlar, kara kedi, şeytan, cadı gibi mistik yapıların yerini uzaylılar, UFO ya da ABD gibi güçlerin almasıdır.

5. Sonuç

Kriz durumlarında insanlar meydana gelen olaya ilişkin çeşitli senaryolar kurarlar. Komplo teorileri olarak ifadelendirilen bu senaryolar insanların belli olayları açıklama ihtiyacından doğar. Ansızın meydana gelen kriz durumlarının ortaya çıkardığı belirsizlikler ve olayların neden çıktığına yönelik merak, çeşitli açıklama biçimlerinin ortaya atılmasına da neden olur. Ne var ki bu

65. Levy, "Komplo Teorileri", 45.

66. Hüseyin Yadigaroglu, "Covid-19 ve Aşı Karşıtlığı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi* 1 (2021), 67.

67. Levy, "Komplo Teorileri", 61.

açıklama biçimleri sosyal bağlamdan bağımsız değildir. İnsanlar içinde yaşadıkları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel kodlarından etkilenecek açıklama üretirler. Nihayetinde bilgi üreten özneler içinde yaşadıkları zamanın ve mekânın bir parçasıdır. Doğası gereği içinde yaşadıkları sosyal bağlamın bilgi yapma süreçleri onları etkiler ve açıklama biçimlerini dönüştürür. Genel olarak bilgi ve sosyal bağlamla ilgilenen bilgi sosyolojisi bu durumun anlaşılması açısından fikir vericidir. Bilgi sosyolojisi bilginin sosyolojik boyutuna odaklanır ve sosyal bağlamın bilgi yapmadaki rolüne işaret eder. Bir açıklama biçimi olan komplolar sosyal bağlamın özellikleri, olayları argümanlaştırılma şekli ve onu örüntülendirilme biçiminden etkilenecek oluşurlar. Diğer bir ifadeyle komplolar içinde yaşanan dönemin sosyal, siyasal, kültürel, epistemik ve iktisadi şartlarından etkilenecek oluşurlar. Dönemlerin bilgi karakteri, meseleleri ele alma biçimleri ve sosyal bağlamı meydana gelen olayın temalandırılmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Komplolarla hurafeler bu açıdan öğreticidir. Belli bir sosyal bağlamın içerisinde olaylara getirilen açıklama biçimleri hurafe olarak karakterize olurken, başka bir sosyal bağlamda profesyonel komplolara dönüşebilmektedir. Burada sosyal bağlam meselelere bilimsel, akılcı, stratejik açıklama getirme, ya da hurafeci, akıl üstü, teslimiyetçi veya metafiziksel açıklama getirilmesinde belirleyicidir. Bu yazı komploların sosyal bağlamla diyalojik ilişkisine vurgu yaparak sosyal, siyasal ve kültürel bağlamın bu kurgulama biçimini değiştirdiğine işaret etmektedir. Vurgulanmalıdır ki hem hurafeler hem de komploların ortak özelliği belli bir örüntü çerçevesinde senaryolaşmış olmaları ve ispatlanamazlıklarıdır.

Geleneksel sosyal bağlamın bilişsel şablonlarıyla modern sosyal bağlamın bilişsel şablonları açıklama biçimlerinin karakteristik özelliklerini değiştirirler. Modern sosyal bağlamın bilgi paradigması, insanı kurgulama biçimi, eğitim anlayışı, felsefi bakışıyla paralel olacak şekilde, komplolar da değişip dönüşmektedir. Bu açıdan güncel komplolar bir yönüyle hurafeci yaklaşımın sosyal bağlamla paralel bir şekilde form değiştirmiş biçimidir. Önceki toplumların olayları kara kedi, karga, cadı ve kimi zaman azınlıkta olan sosyal kesimlerle ilişkilendirme biçimi moderniteyle birlikte farklı bir forma evrilmiştir. Modern komploların ana çerçevesinin akılcılıkla eş güdümlü olacak şekilde bilim, bilimsellik ve teknoloji merkezli bir çerçeveye dayanması bu açıdan öğreticidir. Diğer bir ifadeyle pozitivist anlayışların yaygınlaşmaya başladığı modern dönemlerin insanı entelektüel ve bilişsel olarak meydana gelen olayları doğüstü güçlere atfetmeyecek durumdadır. Ne var ki olayları bir şekilde açıklama ihtiyacı, açıklamanın modern bilgi paradigmalarına göre şekillenmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu açıdan kara kedi, cadı, iblis gibi hurafeci yaklaşım biçimleri, yerini akıl ve teknoloji merkezli birtakım senaryolara bırakmaktadır.

Vurgulanmalıdır ki modern epistemik yapının bir çeşit “açıklama” biçimi olan komploları restore ederek hurafeci bir karakterde temayüz olan akılcı ve olgusal birtakım açıklamaya tahvil etmesi komploların hurafeci bağlamını değiştirmemektedir. Komplolar daha ziyade modern dönemin sosyal bağlamının hurafeleridir. Pratikte olayları kara kediye bağlama, cadılarla ilişkilendirme, iblis veya şeytanla açıklamayla ABD, UFO ve uzaylı durumlarla açıklama arasında genel bir fark yoktur. Sadece açıklamaların karakteristik özelliği değişmiştir. Nihayetinde modern bilimin konuşulduğu bir bağlamda meseleleri cadılıkla ilişkilendirme yerine UFO’larla ilişkilendirme modern hurafecilere/komploculara daha reel gelmektedir.

Özetle teknik olarak ortaya çıkan bir krizi uğursuz bir hayvana bağlama, şeytan, cadı ya da başka bir nesneyle ilişkilendirmeye, krizi herhangi bir devlet veya istihbarat örgütüne veya uzaylı ve UFO’lara dayandırma arasında fark yoktur. İki biçim de spekülatifdir. İspatı zordur. Aslında bilgi sosyolojisi açısından bunun önemin de yoktur. Bilgi sosyolojisi açısından önemli olan şey, bu açıklama örüntülendirme, temalandırma ve hikâyeleştirme biçimlerinin farklı dönemlerde farklı karakterlere bürünmesidir. Bu karakterler de sosyal bağlama işaret etmektedir. Bir dönemin sosyal bağlamı açıklamalara hurafeci bir görünüm katarken, başka bir dönemin sosyal bağlamı teknoloji ve strateji merkezli komploların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Ali. *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- Armağan, İbrahim. *Bilgi ve Toplum- I: Bilgi Sosyolojisine Giriş*. Otağ Matbaası, İstanbul 1974.
- Armağan, Mustafa. “Geleneksel Toplum”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 2. Risale Yayınları, İstanbul 1991.
- Aron, Raymond. *Sanayi Toplumunu*. çev. E. Gürsoy, Dergah Yayınları, İstanbul 1978.
- Arslan, Abdurrahman. *Sabra Davet Eden Hakikat* Pınar Yayınları, İstanbul 2009.
- Arslan, Hüsametdin. *Epistemik Cemaat: Bir Bilgi Sosyolojisi Denemesi*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.
- Asad, Talal. *Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*. çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul 2007.
- Berger, Peter - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, çev. Vefa Saygın Öğütler, Paradigma Yayınları, İstanbul 2008.
- Berger, Peter L. vd. *Modernleşme ve Bilinç*. çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul 1985.
- Bozkurt, Veysel. “İnanıyorum, Öyleyse Gerçektir: Komplo Teorileri”. *Scienceup*, 47-51.
- Callinicos, Alex. *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Certeau, Michel de. *Tarih ve Psikanaliz*. çev. Ayşegül Sönmezsay, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

- Durkhem, Emile. *Sosyolojik Metodun Kuralları*. çev. Enver Aytekin Sosyal Yayınları, İstanbul 1994.
- Eliade, Mircea. *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modlar*. çev. Cem Soydemir Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2019.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahât*. ed. Ertuğrul Düzdağ İz Yayınları, İstanbul 2007.
- Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. çev. Veli Urhan, Birey Yayınları, İstanbul 1999.
- Gurvitch, Georges. *Sosyoloji ve Felsefe*. ed. Kadir Cangızbay, Değişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Habermas, Jürgen. *The Philosophical Discourse of Modernity*. çev. Frederick Lawrence. Cambridge: Cambridge, 1971.
- Harvey, David. *Kent Deneyimi*. çev. Esin Soğancılar Sel Yayınları, İstanbul 2015.
- Hekman, Susan. *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik : Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*. çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999. <http://ktp.isam.org.tr/ktp-recordview.php?idno=19832&ele=%3D&wKitaplar=Bilgi+sosyolojisi>
- Hempel, Carl. *Doğa Bilimi Felsefesi*. çev. Cengiz İskender Özkan - Talip Kabadayı Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Hepkon, Haluk. *Jön Türkler ve Komplo Teorileri*, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul 2012.
- Horkheimer, Max - W. Adorno, Theodor. *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*. çev. Oğuz Özügül, Kabalacı Yayınları, İstanbul 1995.
- Kortantamer, Samira. "Memlükler'da Lanet, Uğursuzluk ve Hakaret". *Lânet Kitabı*. ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Kuhn, Thomas. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyuş, Alan Y. 4., İstanbul 1995.
- Le Goff, Jacques. *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Lefebvre, Henri. *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. çev. Işın Gürbüz Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- Lévi-Strauss, Claude. *Yapısal Antropoloji*. çev. Adnan Kahiloğulları İmge Kitabevi, Ankara 2012.
- Levy, Joel. "Komplo Teorileri". ed. Cem Küçük. 9-68, Profil Yayınları, İstanbul 2009.
- Mannheim, Karl. *İdeoloji ve Ütopya*. çev. Mehmet Okyayuz, Deki Yayınları, Ankara 2009.
- Martin, Lois. *Cadılığın Tarihi (Ortaçağ'da Bilge Kadının Katli)*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009.
- Morin, Edgar. *Yitik Paradigma: İnsan Doğası*. çev. Devrim Çetinkasap, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Shils, Edward. "Gelenek Nedir?" *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 25 (2003), 105-141.
- Slattery, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. çev. Ümit Tatılcan - Gülhan Demiriz, Sentez Y., Bursa 2007.
- Şenocak, Ebru. "İnsanlık Tarihinde Deprem ile İlgili İnanışlar ve Marmara Depreminin Eş Zamanlılık Boyutu". *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*. Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları, 2007.
- Talu, Nilüfer. "Modernlik Söylemi: Endişeli Bakışlarda Modern Birey". *METU Journal of the Faculty of Architecture* 2/27 (2010), 141-171.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe, İş Bankası Y., İstanbul 2007.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, Yapı Kredi Y., İstanbul 2014.
- Wallerstein, Immanuel. *Gulbenkiyan Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın*. çev. Şirin Tekeli, Metis Y., İstanbul 2016.
- Warburton, Nigel. *Felsefenin Kısa Tarihi*. çev. Güçlü Ateşoğlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.

Wells, Calvin. *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*. çev. Erzen Okur, Remzi Kitapevi, İstanbul 1972.

Yadigaroğlu, Hüseyin. “Covid-19 ve Aşı Karşıtlığı”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırma Merkezi Dergisi* 1 (2021), 61-70.

Yanık, Aybars. “Başımıza Kim Sardı Bu Belayı: Komplö ve Koronavirü”. *Birikim Dergisi* 373 (Mayıs 2020), 60-70.

Yasa, İbrahim. *Hasanoğlan Köyü'nün İctima-i İktisadi Yapısı*, Doğuş Ktd Matbası, Ankara 1956.

Yel, Ali Murat. “Hurâfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/381-382, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.